

A Lindosi Anagraphé

Fordítás, kommentárok – IV.

Nagy Árpád Miklós (1955) klasszika archaeológus, a budapesti Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének és a PTE BTK Klasszika Filológia Tanszékének munkatársa. Fő kutatási területe az antik mágia és ikonográfia.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Sókratés Pannoniában. Szilágyi János György emlékezete (2016/1).

Bélyácz Katalin (1974) a PTE BTK Klasszika Filológia Tanszékének munkatársa. A <http://antik.szepmuveszeti.hu> és a <http://classics.mfab.hu/talismans> szerkesztője.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Salamis katonái. Javier Cercas Soldados de Salamina című regénye és az európai Salamis-mítosz (2015/2).

Kató Péter (1979) ókortörténész, az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszékének tanársegéde. Kutatási területe a hellénisztikus történelem.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Illúziók a hellénisztikus polisokban (2017/1).

Balogh Evelin Eszter, Csibi-Fekete Ágnes, Cziegler Sándor, Hermann Diána, Horváth Klaudia, Takács Barbara, Tury István, Varga Fanni egyetemi hallgatók, PTE BTK.

A Lindosi Anagraphé első magyar fordítását négy részben adjuk közre az *Ókor* 2017-es számaiban, kommentárokkal és kísérőtanulmányokkal. A mostani szövegközlés a sorozat negyedik darabja (az elsőt lásd: *Ókor* 2017/1, 83–88; a másodikat: *Ókor* 2017/2, 83–91; a harmadikat: *Ókor* 2017/3, 94–104). A szövegkiadást a PTE BTK Klasszika Filológia Tanszékén készítettük elő Bélyácz Katalin és Nagy Árpád Miklós szemináriumán. A szeminárium résztvevői: Balogh Evelin Eszter, Csibi-Fekete Ágnes, Cziegler Sándor, Hermann Diána, Horváth Klaudia, Takács Barbara, Tury István és Varga Fanni. A szöveg kiadásában szerkesztőként közreműködött Kató Péter (ELTE BTK Ókortörténeti Tanszék). A versbetéteket Tordai Éva fordította. Technikai szerkesztő Tury István, a szöveget Bélyácz Katalin gondozta. A fordítás függelékeként közölt kísérőtanulmányt Kató Péter írta.

D rész

I Epiphaneia

Amikor Dareios, perzsa király Hellas leigázására küldte hatalmas seregét, flottája elsőként ezt a szigetet érte el.¹ A sziget lakóit megrémítette a perzsa támadás, és erődített helyekre menekültek. A legtöbben Lindosban gyűltek össze. A barbárok letáboroztak, és ostrom alatt tartották őket mindaddig, amíg a vízhiány miatt szorult helyzetbe került lindosiak úgy nem határoztak, hogy feladják a várost az ellenségnek. Ám ekkor egyik vezetőjüknek álmában megjelent az istennő, és megparancsolta, hogy legyenek bátrak, mert ő maga fogja kérni az apjától az éltető vizet. A látomás nyomán a vezető hírül adta a város lakóinak Athana parancsát. Ők erre kiszámolták, hogy a vizük csak öt napra elegendő, ezért csupán ennyi időre kértek fegyverszünetet a barbároktól. Arra hivatkoztak, hogy Athana már elment az apjához segítséget kérni. Kijelentették, ha mégsem jön segítség eddig a határidőig, át fogják adni a várost. Datis, Dareios flottaparancsnoka csak röhögött rajtuk, amikor ezt meghallotta. Ám a következő napon sűrű viharfelhő gyűlt össze az akropolis fölött, és hatalmas eső zúdult a város közepére. Így történt meg a csoda, hogy az ostromlottaknak bőségesen lett vizük, a perzsa seregnek pedig nem. A perzsát² meg-

döbentette az istennő epiphaneíája. Levette díszes öltözetét fogadalmi ajándékkul küldte palástját, nyakláncát és karkötőit. Adott még tiarát, tört (*akinakés*) és egy kocsit is, amely épségben megmaradt mindaddig, amíg Halios papjának, Euklésnek, Astyanax fiának papsága idején³ a szentély lángra nem kapott, és le nem égett a fogadalmi ajándékok nagy részével együtt. A történetek miatt Datis szövetséget kötött az ostromlottakkal. Kijelentette, hogy istenek védelmezik ezeket az embereket, és elvonult. Ezekről ír Eudemos a *Lindiakon* című művében, Ergias a *Historiai* negyedik könyvében, Polyzalos a *Historiai* negyedik könyvében, Hieriónymos a *Héliaka* második könyvében, Myrón a *Rhodos dicsérete* első könyvében, Timokritos az *Évkönyvek* első könyvében, Hierón a *Rhodosról* első könyvében. Xenagoras viszont azt mondja az *Évkönyvek* negyedik könyvében, hogy az epiphaneia azután történt, hogy Datis már útnak indította Mardonioszt. Így ír az epiphaneiaról Aristión is az *Évkönyvek* első könyvében.

II Epiphaneia

Halios papjának, Pythannasnak, Archipolis fiának papsága idején⁴ valaki titokban bezárkózott egy éjjel a lindosi szentély-

1 Az első *epiphaneíához* lásd Bélyácz Katalin kísérőtanulmányát: *Ókor* 16/3, 2017, 102–104.

2 A szövegben a *barbaros* szó szerepel, pejoratív értelem nélkül, a „perzsa” szinonimájaként.

3 Ennek időpontját a feliratos anyag alapján Kr. e. 392–391-re vagy 391–390-re teszik: lásd Higbie 2003, 146, illetve Badoud 2015, 78.

4 Pontosan nem keltezhető, mert a Hélios-papok listája csak hiányosan maradt fenn. Pythannas valamikor 367–333 között töltötte be a tisztséget: Badoud 2015, 163; 251, 41. sz. A három *epiphaneia* tehát szintén időrendben követi egymást.

be, és felakasztotta magát arra a támasztékra, amely a szobrot hátulról rögzítette a templom falához. Amikor a lindosiak Delphoiba akartak küldetni, hogy megkérdezzék, mi a teendő a történetek után, az istennő megjelent a szentély papjának álmában. Azt parancsolta, ne nyugtalankodjanak miatta. Bontsák le a szobor fölött a templom mennyezetét, hagyják így három napig, és az apja esővel fogja megtisztítani azt. Azután állítsák helyre a tetőt úgy, ahogyan volt, majd a megtisztított templomban mutassanak be áldozatot Zeusnak ősi szokás szerint. [...]

[Így írja...] Eudémos a *Lindiakon* című művében, Timokritos az *Évkönyvek* harmadik könyvében, Xenagoras az *Évkönyvek* [...] könyvében, Onomastos az *Évkönyvek* második könyvében és Aristónymos a *Történeti áttekintés* című művében.

III Epiphaneia

Amikor Démétrios⁵ ostrom alatt tartotta a várost, az istennő megjelent Kalliklés álmában, aki már visszavonult az Athana Lindia-szentély papi tisztéből, de még Lindosban tartózkodott.⁶ Megparancsolta neki, szóljon Anaxipolisnak, a prytanisok egyikének, hogy írjon Ptolemaios basileusnak.⁷ Hívja a város megsegítésére, mert maga az istennő lesz a vezetőjük, ő fogja biztosítani a győzelmüket és az erejüket. Ha viszont Kalliklés nem szól a prytanisnak, és Anaxipolis nem ír Ptolemaiosnak, meg fogják bántani. Kalliklés, amikor először látta az álmot, hallgatott róla. Miután azonban a látomás többször megisméltődött, mert az istennő hat egymást követő éjszakán megjelent neki, és ugyanazt parancsolta, Kalliklés bement a városba. Hírül adta a bulé tagjainak, és Anaxipolis előtt is feltárta a történeteket. A tanácsstagok pedig elküldték Anaxipolist Ptolemaioshoz. [...].

5 Démétrios Poliorkétész; lásd erről C rész, 56. jegyzet. Az ostrom Kr. e. 305–304-ben zajlott.

6 Kalliklés tehát Kr. e. 306–305-ben volt Athana Lindia papja. Lásd Badoud 2015, 53.

7 Ptolemaios Sótér; lásd erről C rész, 56. jegyzet.

Függelék

Mire jó egy csoda?

Megfigyelések az epiphaneia funkcióihoz
a hellénisztikus korban a feliratos források alapján

Kató Péter

Az *epiphaneia* a „megjelenni” (*epiphainein*) igéből képzett főnév, és az istenek csodás megjelenését és beavatkozását jelenti az emberi világban. Az istenek megjelenése sokféleképpen történhetett: megjelenhettek antropomorf alakban vagy valamilyen rendkívüli időjárási jelenség, fény- vagy hanghatás formájában. Az istenek emberi alakban általában csak egyetlen személynek mutatkoztak meg: a lindosi Anagraphé *epiphaneia*-történeteiben például Athéné istennő mindig csak egy pap álmában tűnik fel, és a lindosi nép csak az ő elbeszéléseiből értesül a csodáról. Az istenek emberi alakban nem meglepő módon autoritással rendelkező személyeknek jelennek meg: papok, hadvezérek, uralkodók nagyobb eséllyel pillanthatják meg őket, mint a hétköznapi emberek. Szélesebb tömegek ezzel szemben általában rendkívüli természeti jelenségek mögött látják, érzik meg az istenek beavatkozását. Ez történt általában a gyakori harctéri *epiphaneia*k esetében.

Az istenek megjelenése, illetve ennek az érzékelése, úgy tűnik, minden korszakban és kultúrában megfigyelhető, hiszen az isten(ek)kel történő közvetlen találkozás általános emberi igény. Nagy különbségek vannak azonban annak a tekintetében, hogy az *epiphaneia*k játszanak-e szerepet egy társadalom vallási, politikai, kulturális életében, és ha igen, milyet. A hellénisztikus kor ebből a szempontból különleges helyet foglal el az ókori mediterrán világ történetében, sőt, talán még tágabb összefüggésben is. Ebben az időszakban ugyanis jóval gyakrabban történik utalás az istenek csodás megjelenésére, mint a klasszikus korban vagy a római császárkorban. Az *epiphaneia*k a hellénizmusban nemcsak a képzőművészetnek, az irodalomnak és a vallásos szövegeknek voltak fontos témái, hanem gyakran tűnnek fel a polisok hivatalos dokumentumaiban is, amelyek közül sok feliratos formában a mai napig fennmaradt. A kutatók eddig főként arra a kérdésre koncentráltak, milyen vizuális és hanghatásokkal szembesültek azok, akik az istenek csodás megjelenését érzékelték,¹ milyen körülmények között kerültek sorra ezek a csodák,² illetve hogy mennyire tekintették hitelesnek az *epiphaneia*k-ról szóló beszámolókat.³ A következőkben azt szeretném bemutatni, milyen funkciói voltak az *epiphaneia*k-nak, pontosabban fogalmazva, az *epiphaneia*k-ra történő hivatkozásnak a hellénisztikus világban.

Az *epiphaneia* mint a presztízis forrása

Az Anagraphé elkészítéséről szóló lindosi határozat szerint az *epiphaneia* volt a helyi Athéné-szentély presztízisének talán legfontosabb forrása. Ennek szellemében bízták meg az Anagraphé elkészítőit az istennő csodás megjelenéseinek feljegyzésével. Bár az Anagraphéhoz hasonló szövegek nem maradtak fenn feliraton, az *epiphaneia*k felhasználása szentélyek, és azokon keresztül polisok presztízisének emelésére széles

körben elterjedt jelenség volt a hellénisztikus világban. Egy Kóson fennmaradt knidosi néphatározat arról tudósít, hogy Artemis Hiakynthotrophos csodás megjelenése miatt az istent az Epiphanés, azaz „Megjelenő” melléknévvel ruházták fel.⁴ A Fekete-tenger északi partján fekvő Chersonésos (ma: Szivasztopol) városa a Kr. e. 3. században kitüntette egyik polgárát, Syriskost, Hérakleidas fiát, aki történeti munkát írt Parthenos, a legfontosabb helyi istennő csodás megjelenéseiről, és azokat a nyilvánosság előtt fel is olvasta.⁵ Syriskos műve nem maradt ugyan fenn, de valószínűsíthető, hogy témájában és stílusában erősen hasonlított a lindosi Anagraphéhoz. Egy szintén 3. századi néphatározat indoklásában Parthenos istennő csodás megjelenéséről van szó: egy Dionysos tiszteletére rendezett ünnepi felvonulás idején a városon kívül hirtelen támadás érte a chersonésosokat, akik csak az istennő beavatkozásának köszönhették megmenekülésüket. A szöveg töredékessége miatt további részleteket nem tudunk az eseményről.⁶ Érdekes, hogy ezt a határozatot ugyanaz a Hérakleidas, Parmenón fia terjesztette a népgyűlés elé, mint az imént említett, Syriskos tiszteletére hozott határozatot. Syriskos apját szintén Hérakleidasnak hívták, ami valószínűvé teszi, hogy a történetíró és kitüntetésének betervezője között hasonlóan szoros rokoni kapcsolat állt fenn, amiként Lindoson az Anagraphé elkészítésének kezdeményezője és egyik szerzője között is. Mindkét esetben a helyi elithez tartozó családról van szó, amely szívében viseli a legfontosabb helyi kultusz és azon keresztül városa presztízisét.⁷

Egy késő hellénisztikus néphatározat Chersonésosból további érdekes adalékokkal szolgál az *epiphaneia* és a városi presztízis összefüggésével kapcsolatban. A Kr. e. 2. század utolsó éveiben keletkezett kitüntetési határozat címettje Diophantos, VI. Mithridatés Eupatör pontoszi király hadvezére. A később a rómaiak ellen hosszan tartó háborúkat vívó Mithridatésnek a 2. század végére sikerült a Fekete-tenger déli partvidékén fekvő királyságából kiindulva a tenger egész partvidékét meghódítania. A sinopéi Diophantos a Krím-félszigeten szkíták lázadása ellen nyújtott több ízben katonai segítséget a görög városnak.⁸ Az egyik támadással kapcsolatban ezt olvassuk:

Amikor Palakos [egy szkíta törzsfő] úgy gondolta, hogy a pillanat a kezére játszik, összegyűjtötte minden katonáját, és magával vitte a rheuxinaloi törzset is, a mindig a chersonésosiak élén álló Parthenos akkor is Diophantos mellett állva (συμπαραοῦσα) a szentélyben jeleken keresztül (διὰ... σημείων) megjósolta a küszöbön álló győzelmet, és ezzel bizalmat és bátorságot öntött az egész táborba...⁹

A chersonésosi határozat e néhány sora tartalmazza az *epiphaneia*-történetek legfontosabb szerkezeti elemeit: az istenség jelenléte az autoritással rendelkező személy számára válik érzékelhetővé egy válságos helyzetben. Az istenség jelenlétét közvetve

tanúsító csodajeleket, amelyeknek mibenlétéről a szöveg nem tartalmaz további információkat, szélesebb közönség is érzékeli, értelmezésükkel kapcsolatban pedig semmilyen kétség nem merül fel. A csodák után a Diophantos vezette csapatok, ahogyan az várható volt, fényes győzelmet arattak a szkíták fölött.¹⁰ A hosszú határozat részletes elemzésére itt most nincs mód: csak arra a részletre térek ki, ahol Parthenos újra felbukkan. A Diophantosnak adott egyik kitüntetés abban állt, hogy szobrát, mely őt fegyverben ábrázolta, Parthenos és Chersonésos (a polis perszónifikációja) oltára mellett állították fel, a feliratot pedig a hadvezér szobrának talapzatára írták fel. Ez a sajátos szoborcsoport összetett üzenetet hordozott: egyszerre volt a Diophantosnak jutatható legnagyobb elismerés, kifejezte a város, az istennő és VI. Mithridatész közötti szoros kapcsolatot, és azt is sugallta, hogy a szkíták legyőzésében Parthenos révén nemcsak a pontosi király seregének, hanem a városnak is azonos érdem jár.

A hellénisztikus kori *epiphaneia*król szóló egyik legrészletesebb felirat Zeus Panamaros Stratonikeia (Karia) melletti szentélyében maradt fenn. A felirat rendkívül töredékes állapota ellenére világos, hogy Zeus Panamaros csodáiról van benne szó, mégpedig a hellénisztikus feliratoktól is szokatlan részletességgel.¹¹ A csodák a legvalószínűbb datálás szerint 39-ben történtek, amikor Q. Labienus, T. Labienus, Iulius Caesar egykori legatusának fia parthusokból és római katonákból álló sereggel megtámadta Nyugat-Kis-Ázsiát. Zeus Panamaros szentélyének megtámadásakor az istenség megjelenésének tulajdonított rendkívüli időjárási és hangjelenségek sora sodorta pánikba és készítette menekülésre Labienus seregét. Eddig kevésbé hangsúlyozták, hogy a szöveg egy stratonikeiai néphatározat indoklása, amellyel a betérjesztők egy javaslat elfogadására győzték meg a népgyűlést. A felirat ezen része sajnos a többinél is töredékesebb, de néhány fennmaradt szó alapján képet alkothatunk a határozat tartalmáról. Szó esik egy fehér márványból készült talapzatról (35–36: βήματος λευκολίθου) és bevételről (37: πρῶσοδον). Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a javaslat betérjesztői az *epiphaneia*kra hivatkozva a szentélyben végrehajtandó építkezés mellett kívántak konszenzust teremteni.

Az eddig ismertett példákban kiténik, hogy az istenek *epiphaneiai* a hellénisztikus polisok számára rendkívül fontos események voltak, amelyeknek az emlékeztetést különböző módokon igyekeztek megőrizni: a megjelenő istennek adott melléknévvel, a történetek feljegyzésével, nyilvános felolvasásával és a csodákra emlékeztető monumentumok felállításával. Mindez elsősorban a városok presztízsét volt hivatott emelni a hellénizmusban a korábbinál jóval szélesebbé váló államközi közvélemény előtt.

Epiphaneia és ünnep

A mitikus és politikai események emlékeztetének fenntartására szolgáló legfontosabb médium a görög világban az ünnep volt.¹² Ennek fényében nem véletlen, hogy az *epiphaneia*król történő leggyakoribb említéseket a hellénisztikus kori dokumentumokban ünnepek alapításával, illetve kibővítésével összefüggésben találjuk. Ezek legismertebb példája Apollón Pythios delphoi *epiphaneia*ja, amely 279-ben a szentélyt megtámadó kelta törzsek elleni ütközetben történt. Az eseményekről részletes elbeszélés csak császárkori forrásokban található. Ezek szerint a csa-

tamezőn a keltákat hirtelen földrengés, mennydörgés, villámlás sújtotta, hősök megjelenését látták, majd örület szállta meg és fordította egymás ellen őket.¹³ A hellénisztikus korból csak feliratos dokumentumok említik ezt az eseményt. A legkorábbi dokumentum Kósról származik, amely a hasonló szövegekre jellemző moralizálással a kelták vereségét úgy mutatja be, mint az istenség és a szentélyt védő görögök által rájuk mért büntetést.¹⁴ A kósiak a hír hatására ünnepet alapítottak Apollón Pythios, Zeus Sótér és Niké tiszteletére, amelyre a polis valamennyi polgára, polgárjoggal nem rendelkező szabad lakosa (*paroikoi*) és a Kóson ideiglenesen tartózkodó valamennyi idegen (azaz a rabszolgákon kívül minden Kóson tartózkodó szabad személy) hivatalos volt.¹⁵ Ezenkívül megbízták a delphoi Pythiára utazó ünnepi küldötteiket, hogy a szentélybe érkezve mutassanak be áldozatot a kósi nép részéről Apollón Pythiosnak.¹⁶ Az *epiphaneia*ra adott kósi reakció elsősorban a külvilág felé irányult: a polisban tartózkodó idegenek bevonása az ünnepségbe és egy frekventált pánhellén kultushelyen végrehajtott szertartás egyaránt azt a célt szolgálta, hogy minél szélesebb közönség értesüljön arról, hogy számukra is releváns ez az egész görög világot megmozgató esemény, jóllehet ők maguk a háborúban nem vettek részt.

Államközi interakcióról szólnak azok a dokumentumok is, amelyekben a 279-et követő évtizedek folyamán említés történt az *epiphaneia*król. A csata után a delphoi amphiktyonia, a delphoi szentélyt kezelő görög államok Sótéria („a megmenekülés ünnepe”) néven új ünnepet alapítottak Apollón tiszteletére.¹⁷ A 240-es évek közepén az amphiktyonia tanácsában meghatározó szerepet játszó Aitól Szövetség átvette és jelentős mértékben átalakította ezt az ünnepséget. A négyévenkénti ünnepet ettől fogva Apollón Pythios mellett Zeus Sótér tiszteletére rendezték, és jelentősen kibővítették a kapcsolódó versenyjátékok programját.¹⁸ Az ünnep kibővítéséről szóló határozatok indoklásai visszautalnak azokra a beszédekre, amelyeket az aitól követek tartottak a meglátogatott városok népgyűlésein. Az aitólok által rendezett delphoi Sótériával kapcsolatos határozatokról szóló gondos elemzésében C. Champion kimutatta, hogy a legtöbb határozatban az imént említett kósi felirattal ellentétben nincsen említés Apollón *epiphaneia*járól; a határozatok az aitólok hősiességét és az istenek iránti tiszteletét (*eusebeia*) hangsúlyozzák. Egyedül a kis-ázsiai Smyrna határozatában történik említés az istenek megjelenéséről és arról, hogy a győzelem az ő érdemük volt.¹⁹ Az aitólok által rendezett delphoi Sótéria feliratos anyagában tehát azt a ritka esetet lehet megfigyelni, amikor az *epiphaneia*ban rejlő lehetőségeket egy állam tudatosan nem aknázza ki. Ez arra utal, hogy a viszonyulás az *epiphaneia*khoz meszeszemenően pragmatikus volt, és a mindenkorai politikai érdekek határozták meg, hogy hivatkoznak-e rájuk, és ha igen, hogyan.

Az eddig említett, főként háborúval kapcsolatos *epiphaneia*k esetében a jelenlevők számára nem volt kérdéses, mit jelent a csoda. Hasonlóképpen nem vetődik fel ez a kérdés az egyéni *epiphaneia*k esetében, ha az isten szóban egyértelmű üzenetet ad, ahogyan a három lindosi *epiphaneia*-történetben is olvasható. A nem krízishelyzetekben történő és nemcsak egyetlen személy számára észlelhető, hanem kollektív *epiphaneia*k értelmezésére viszonylag tág tér nyílt. Sokak számára kézenfekvő ötlet volt a csodák felhasználása arra, hogy egy helyi ünnepet pánhellénné fejlesszenek. Ez történt a már említett knidosi Hia-kynthotrophia esetében, és így jártak el a Maiandros-parti Mag-

nésia lakói is 208-ban. Az ünnepség alapításáról szóló felirat az egyik legrészletesebb az új pánhellén ünnepségek alapításáról.²⁰ A Leukophryéna pánhellén ünnepséggé fejlesztéséhez Artemis *epiphaneíája* adta a kezdő lökést. A szöveg – csakúgy, mint az idézett knidosi felirat – semmiféle információt nem tartalmaz arra nézvést, hogy pontosan mit láttak vagy hallottak a magnésiaiak az istennő megjelenésekor, és ez valószínűleg a kortársakban is kételyeket ébresztett a csoda valódiságát illetően. Ezért jóslatot kértek Apollón Pythiostól (minden bizonnyal Delphoióban), helyes-e, ha szentté és sérthetlenné nyilvánítják városukat és egész területét.²¹ Miután a várakozásnak megfelelően helyeslő választ kaptak az istentől, minderről államközi szerződések sorát kötötték a mediterrán világ számos államával, és egyben meghívták őket a Leukophryéna négyévenként megrendezendő

nagy ünnepére.²² Artemis *epiphaneíája* (akármilyen formában következett is be) tehát pusztán a kiindulópontját jelentette egy bonyolult interakciónak Magnésia és a delphoi jósa, majd a hellénisztikus világ számos állama között, amelyben a csodát először a város által igényelt konkrét jelentéssel ruházták fel, majd pedig folyamatosan hivatkoztak rá a diplomáciai tárgyalások folyamán. A magnésiai Leukophryénével kapcsolatos feliratok újabb bizonyosságát adják az ókori világban elterjedt pragmatikus viszonyulásnak a valláshoz és a csodákhoz. Ez nem új fejlemény a hellénisztikus korban, és nem jelzi a görög politeizmus hanyatlását: az őszintén átélt vallásos élmények és azok pragmatikus módon történő felhasználása a vallásosság két szorosan összetartozó, bár egymással nem teljesen konzisztens aspektusát képezik, vallási rendszertől és kulturális kontextustól függetlenül.

Jegyzetek

Az évszámok a szövegben Kr. e. értendők. A rövidítések a *L'Année Philologique* és a *Supplementum Epigraphicum Graecum* rendszerét követik.

- 1 Versnel 1987.
- 2 Elsősorban a harctéri *epiphaneíák*hoz: Chaniotis 2005, 157–160; Herman 2011. Az *epiphaneíá*tól általában: Platt 2011 (az Anagraphén felsorolt *epiphaneíá*krol: 164–169).
- 3 Graf 2004.
- 4 IG XII 4, 1, 166, 76–9: τὰς θυσίας καὶ ἀφικετείας καὶ πομπὰς [συντετελε]κῶτος διὰ τὰς γεγενημένας ὑπ' αὐτᾶ[ς] ἐπιφανείας, καὶ διὰ τὰυτα ποταγορεύσαντος αὐτᾶν [θεὸν Ἐπιφανῆ] – „(a knidosi nép) az istennő *epiphaneíája* miatt elvégezte az áldozatokat, könyörgéseket és ünnepi felvonulásokat, és Megjelenő istennek nevezte el őt”. Rigsby (1975) szerint Artemis knidosi *epiphaneíája* 201-ben, V. Philippos inváziója idején következett be. Erre néhány hellénisztikus kori háborús *epiphaneia* mellett abból következtet, hogy az *epiphaneíára* hivatkozva alapított ünnepségre a knidosiak „barátaikat és szövetségeseit” (φίλους καὶ συμμάχους) hívták meg. Bár ez a feltételezés nem nélkülöz minden alapot, tény marad, hogy *epiphaneíák*at nem csak háborús helyzetben jegyezték fel (lásd pl. a 2. lindosi *epiphaneíát*), és hogy a szövegben semmilyen hadi eseményre nem történik utalás.
- 5 IOSPE I² 344, 2–4: [Ἡρακλ]εΐδας Παρμένοντος εἶπ[ε]. Συρίσκος Ἡρακλείδα τὰ[ς] ἐπιφαν]είας τὰς Παρθένου φιλ[οπόνως] γράψας ἀνέγνω – „Hérekleidas, Parmenón fia terjesztette be a javaslatot: Syriskos, Hérekleidas fia nagy szorgalommal feljegyezte Parthenos *epiphaneíáit*, és nyilvánosan felolvasta (művét)”. Lásd Chaniotis 1988, 300–301.
- 6 IOSPE I² 343. A töredékes szöveg új kiadását és kommentárját lásd: Vinogradov 1997.
- 7 Bresson 2006, 534–535.
- 8 IOSPE I² 352. Rubensohn (1980) nemcsak a háború történetét rekonstruálja, hanem annak fordulatot recepcióját is bemutatja, a szovjet tudomány és politika összefüggésében. A feliratos szöveg stílusát és annak a történetírással mutatott párhuzamait elemzi Chaniotis 1987.
- 9 IOSPE I² 352, 21–26.
- 10 IOSPE I² 352, 26–27: Διοφάντου δὲ διαταξαμένου σωφρόνως, συνέβα τὸ νικάμα γενέσθαι βασιλεῖ Μιθ[ρ] ἀδά[ται] Εὐ]πάτορι καλὸν καὶ μνάμας ἄξιον εἰς πάντα τὸν χρόνον – „Miután Diophantos előrelátóan harcra szállt velük, szép és örök emlékezetre méltó győzelmet aratott Mithridatész Eupatór királynak”.
- 11 I. Stratonikeia 10. Lásd ehhez Roussel 1931; Merkelbach 1968; Chaniotis 1998, különösen 408–410; Graf 2004, 118–120.
- 12 Az ünnepek és az emlékezet összefüggéséről kiindulásként lásd Chaniotis 1991; Wiemer 2009.
- 13 Pausanias X. 23; Justinus XXIV. 7–8.
- 14 IG XII 4, 1, 68, 4–8: ἀναγγέλλεται τὸς μὲν ἐλθόντας ἐπὶ τὸ ἱερὸν τιμωρίας τετεύχευ ὑπὸ τοῦ θεοῦ καὶ ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν τῶν ἐπιβοαθησάντων τῶι ἱερῶι ἐν ταῖς τῶν βαρβάρων ἐφόδωι – „Hírül adták, hogy a szentélyre támadók elnyerték büntetésüket az istentől és a barbárok támadásával szemben a szentély védelmére siető férfiaktól”.
- 15 IG XII 4, 1, 68, 30–43.
- 16 IG XII 4, 1, 68, 21–30.
- 17 Sánchez 2001, 305–306.
- 18 Lásd ehhez összefoglalóan legutóbb Sánchez 2001, 306–309.
- 19 A Delphoióban fennmaradt felirat ugyan igen töredékes, de a megőrződött részekből kiténik, hogy a delphoi csodákra a kósi felirathoz és a későbbi irodalmi hagyományhoz hasonló módon utalt. FD III 1 483, 4–6: τοῦ θεοῦ ποιήσαντος τὸ νίκημ[α] - - - τὰς] τε θυσίας τοῖς θεοῖς καθότι ὁ θεὸς ἐχρησεν ἄξιως [- - -] von τῆν τε ἐπιφάνειαν τῶν θεῶν – „Az isten kívánta ki a győzelmet [- - -] az áldozatokat az isteneknek, ahogyan az isten nyilvánította jóslatában, méltóképpen [- - -] és az istenek *epiphaneíáját*”. Lásd ehhez Champion 1995, 216–217.
- 20 I. Magnesia 16, Rigsby 1996, No. 66. A felirathoz lásd Slater–Summa 2006; Thonemann 2007. A hellénisztikus kori új pánhellén ünnepekhez lásd Parker 2004.
- 21 Rigsby 1996, No. 66, 4–10: ἐπειδὴ δὲ ὕστερ[ον] ἐπιφαινομένης αὐτοῖς Ἀρτεμ[ίδος] Λευκοφρυηνῆς ἔπεμψα]ν Ἀγάριστον, χρηστηριάζει τὰδε πρὸς τὴν ἐρώ[τησιν] αὐτῶν· λῶ]ιον εἶμεν καὶ ἄμεινον τοῖς σε[β]ομένοις Ἀπόλλωνα Πύθιο]ν καὶ Ἄρτεμιν Λευκοφρυηνῆν καὶ τὰ[μ] π[ό]λιν καὶ τὰν χ]ῶρον τὰμ Μαγνήτων τῶν ἐπὶ Μαϊανδρ[ο]υ [ιερῶν καὶ ἄσυλ]ον νομιζόντοισι – „Miután később megjelent nekik Artemis Leukophryéné, elküldték Agaristost, (az isten) pedig ezt a jóslatot adta kérdésükre: jó és helyes lesz az Apollón Pythioszt és Artemis Leukophryéné tiszteletkének, ha szentnek és sérthetlenné tartják a magnésiaiak városát és *chóróját*.”
- 22 A város sérthetlenségét elismerő és a Leukophryéna ünnepén részt vevő államok határozatait a magnésiaiak az agorán álló oszlopcarnok falán jegyezték fel. Ma összesen 65 dokumentum olvasható (Rigsby 1996, No. 66–131), körülbelül harmaduk elvesztett. A feliratos dosszié jellegzetességeihez és a magnésiaiak által megfogalmazott eredeti meghívó rekonstrukciójához lásd Chaniotis 1999.

A lindosi Anagraphé forrásai

Amikor a lindosi népgyűlés megbízta Tharsagorast és Timachidast, két helyi polgárt az Anagraphé elkészítésével, megjelölte a munkában felhasználható forrásokat is: a szerzőknek „levelek, feljegyzések és egyéb források” (I. Lindos 2 A, 6–8) alapján kellett összeállítaniuk a válogatott fogadalmi felajánlások és az epiphaneiai listáját. Tharsagorasék követték a népgyűlés utasítását, és szinte a mai filológusokra emlékeztető akribiával jegyezték fel az egyes bejegyzésekhez tartozó forrásokat. A következőkben e három forráscsoport jellegzetes vonásairól lesz szó.

Levelek

Az Anagraphében két levélre esik utalás: Gorgosthenés, illetve Hierobulos levelére a lindosi tanács tagjaihoz (*mastroi*).¹ A szöveg szerint mindketten papok voltak, kétségkívül Athéné papjai. A két pap nem ismert más forrásból. Christian Blinkenberg az Anagraphéra alapozva beillesztette őket a papok listájába, az A és a B töredékek² közé, a 342. és 341. év papjaiként. Feltételezte továbbá, hogy leveleik a szentélyt sújtó Kr. e. 4. század közepi tűzvésszel álltak összefüggésben.³ Mindez pusztán feltevés, közvetlen forrással nem támasztható alá. Az sem biztos, hogy Gorgosthenés és Hierobulos a 4. században voltak papok, hiszen a papok listájában máshol is vannak lyukak (lásd például a B és a C töredéket, 296 és 293 között). Nathan Baddoud legutóbb amellett érvelt, hogy Gorgosthenés Kr. e. 281-ben volt Athéné papja.⁴

Feljegyzések

A *chrématismos* főnév feljegyzést, jegyzőkönyvet, dokumentumot jelent. Az Anagraphében három alkalommal történik rólok említés: III. Alexandros, az egyik Ptolemaios király (I. Ptolemaios Sótér vagy II. Ptolemaios Philadelphos) és az epeirosi Pyrrhos felajánlásainál (C 38, 39, 40). Mindhárom esetben Lindos démosának hivatalos feljegyzéseiről van szó.

Az Anagraphéhoz felhasznált feljegyzésekről más szentélyek párhuzamai alapján alkothatunk képet. A legtöbb szentélyben évről évre készültek feljegyzések az istenség vagyonáról, illetve a neki felajánlott fogadalmi ajándékokról.⁵ Ezeket a leltárokat a pap vagy a szentély vagyonának felügyeletével megbízott tisztviselők készítették el. Ezek a listák megadták a fogadalmi ajándékok helyét, rövid leírását, anyagát és gyakran az értékét is. A listáknak három különböző fajtáját lehet elkülöníteni. (1) Az ún. *paradosis* azokat a tárgyakat tartalmazta, amelyeket az év végén leköszönő pap vagy tisztviselőtestület átadott az utódainak. (2) Akkurátusan feljegyezték azokat a tárgyakat is, amelyeket valamilyen okból (a leggyakrabban helyhiány miatt) eltávolítottak egy szentélyből: ezeket a listákat *kathairesis*-nek nevezték. (3) *Exetasmos* néven ismertek azok a listák, amelyeket valamilyen rendkívüli alkalomból készítettek a szentélyben található valamennyi tárgyról. Ilyen feljegyzéseket szinte minden görög szentélyben vezettek, hogy kontrollálni tudják a papok és más templomi tisztviselők tevékenységét. A tisztviselők elszámoltatása a klasszikus kori athéni demokráciából ismert

a legjobban, de elterjedt volt Athénon kívül és a hellénisztikus korban is. Az évről évre vezetett feljegyzéseket a legtöbb szentélyben olyan anyagból készült tárgyakon (viasztáblákon vagy papiruszon) rögzítették, amelyek nem maradtak fenn. A feliratos dokumentáció ritkaságnak számított: rendszeresen csak Athénban, Déloson és a Milétoz melletti Didymában vésték őket kőbe. A lindosi szentélyben található dokumentumok közül minden bizonnyal ezek az évről évre vezetett, nem maradandó anyagra írt feljegyzések voltak az Anagraphé legfontosabb forrásai. Feltűnő, hogy a feljegyzésekre csak hellénisztikus kori fogadalmi ajándékok esetében hivatkoznak az Anagraphé szerzői. Ez arra utal, hogy a korábbi idők feljegyzései már nem álltak a rendelkezésükre.

Egyéb források

Ha a görög történetírást általában rommezőhöz lehet hasonlítani, akkor különösen igaz ez a hellénisztikus korra.⁶ Az 5. és 4. századból rendelkezésünkre állnak legalább a klasszikusok, Hérodotos, Thukydidés, majd az athéni Xenophón. Műveik csaknem folyamatos történeti elbeszélést alkotnak az 5. század és a 4. század első felének politikai és hadi eseményeiről. A hellénisztikus kor gazdag történeti irodalma azonban apró töredékektől eltekintve teljesen elveszett. A rommezőből egyetlen történetíró, a megalopolisi születésű Polybios (kb. 200–120) torzóban fennmaradt műve emelkedik csak ki (műve 40 könyvből az első 5 teljesen, a többi töredékekben őrződött meg). Más irodalmi művekben vagy feliratokon fennmaradt töredékekből és hivatkozásokból azonban tudjuk, hogy a korokban több száz történetíró alkotott.⁷

Az Anagraphében a jól ismert történetírók közül egyedül Hérodotosra történik hivatkozás (C 39). A szerzők a leggyakrabban a csak rövid utalásokból és töredékekből ismert történetíróknak a műveiből merítettek munkájuk során. A leggyakrabban idézett történetíró Xenagoras (FGrH 240) volt, akinek a szövegben említett *Évkönyvek* című munkáján kívül⁸ a *Szigetekről* írt művéről tud még a hagyomány. Életének és munkásságának a datálása bizonytalan, a 4. és a 2. század közötti időszakra szokták keltezni. Az Anagraphé szerzői gyakran idézik ezenkívül Gorgón *Rhodosról* írt munkáját.⁹ Elképzelhető, hogy ő azonos egy Athénaios által említett Gorgónnal (Athénaios XV. 969–970), a *Rhodosi ünnepek* című mű szerzőjével. Gorgón kétségkívül a hellénisztikus korban élt, de életének pontosabb datálása további források híján nem lehetséges. Polyzalos (FGrH 521), akinek a történeti művét az Anagraphé szintén többször idézi, főként a perzsa háborúkkal kapcsolatban,¹⁰ valószínűleg rhodosi történetíró volt, akinek a munkásságában hazája története központi helyet foglalt el. Polyzalos életének datálása ugyancsak bizonytalan. A két alkalommal idézett Hégésias (FGrH 142, lásd B 5, 10) valószínűleg Magnésziából származott, írt egy enkómiont Attikáról és egy művet Alexandrosról. Hégésiaszt az 1. században az *asianus* stílus jellegzetes képviselőjeként tartották számon. A kétszer is idézett Hierón *Rhodosról* írt műve csak a lindosi Anagraphéból ismert (C 32, D 1). A valószínűleg az óioniai Priénéből származó szerző a 3. században élt, és Rhodos dicséretén kívül Messénéről és

a retorikáról szóló műveiről volt ismert.¹¹ Ergias (D 1) rhodosi történetíró volt, akit az Anagraphén kívül Athénaios is idéz (VIII. 360d–361c), de más forrásból nem tudunk róla. A két alkalommal idézett Zénón (FGrH 523, lásd C 35, 40) a legismertebb szerzők közé tartozik, hiszen Polybios (XVI. 20, 5–7), a szicíliai Diodóros és Diogenés Laertios (VII. 35) egyaránt említik. Ennek ellenére szinte semmi biztos nem tudható róla rhodosi kötődésén és azon kívül, hogy valószínűleg a 2. században élt.¹² Érdekes még a Héraklés felajánlásához felhasznált Aieluros (B5), akit ugyan más forrásból nem ismerünk, de az Anagraphéból kitűnik, hogy a szintén szinte teljesen ismeretlen és hipotetikusan a 2. századra datált Theotimos egy egész művet szentelt az ő kritikájának (B 10, 14).¹³ A hellénisztikus történetírásban nem példa nélküli más szerzők heves kritikája: Polybios művének XII. könyvét teljes egészében a korabeli „tragikus történetírás” bírálata tölti ki.

A lindosi Anagraphé forrásai műfaji szempontból igen sokszínűek voltak. A szűkebb értelemben vett történetírás műfajához csak három sorolható az idézett művek közül: Hérodotos, Polyzalos és Ergias *Historiai* című munkái. A címük alapján ezekről feltételezhető, hogy önálló kutatáson alapuló, az események okait feltáró és azokat objektíven bemutatni törekvő

művek voltak. A legtöbb munka az *Évkönyvek* címet viselte, és valószínűleg az egyes évek történéseit foglalta össze tömör, krónikaszerű bejegyzésekben. Több mű sorolható ezen kívül a „helytörténetírás” műfajához, Rhodos, illetve Lindos¹⁴ történetét állítva az elbeszélés középpontjába. Feltűnnek a források között Rhodos dicséretére írt munkák (*enkómia*), amelyekben a történetírástól elvárt tárgyyszerűség valószínűleg törekvés szintjén sem jelent meg. Mythographiai mű volt továbbá Hierónymos *Héliaka* című műve (C32, D1), amely címe alapján Hélios istenről szólt.

A lindosi Anagraphéból tehát a hellénisztikus történetírásnak és rokon műfajainak gazdag világa bontakozik ki előttünk. Ezek a művek nemcsak a történelem iránt érdeklődő olvasók és az Anagraphé szerzőihez hasonló amatőr történészek számára bírtak nagy jelentőséggel. A feliratos forrásokból tudjuk, hogy diplomáciai tárgyalásokon¹⁵ és városok közötti vitákban államközi bíróságok előtt gyakorta használtak történeti műveket területi igények alátámasztására.¹⁶ Hogy ilyen alkalmakkor milyen műveket használtak fel, abban, csakúgy, mint az Anagraphé összeállításánál, nem a művek hitelessége vagy színvonala volt a döntő, hanem az, hogy az adott helyzetben hogyan szolgálták idézőik érdekeit.

Jegyzetek

- 1 Gorgosthenés: B 4–6, 8, 10, 13, 14. Hierobulos: B 1, 2, 4, 5, 8–13, C 29.
- 2 Az Athéné-papok listáját tartalmazó, töredékesen fennmaradt feliratról lásd Blinkenberg 1941, 61–148; legutóbb: Badoud 2015, főleg 37–74.
- 3 Érveit összefoglalja Higbie 2003, 66–68. Később kiderült, hogy a tűzvész korábban történt: a templom Kr. e. 392/391-ben égett le (uo., 9).
- 4 Badoud 2015, 66–67.
- 5 A szentélyekben vezetett leltárokról tömör összefoglalást ad Aleshire 1989, 103–110. A délosi Apollón-szentély leltáraihoz lásd pl. Prêtre 2002, 199–239 (a 156/5. év leltára).
- 6 Strasburger 1990.
- 7 A görög történetírók töredékeit lásd Jacoby 1923–; A feliratokon említett történetírókhoz és a feliratokon fennmaradt történeti szövegekhez Chaniotis 1988.
- 8 B4, 5, 8, 12, 14, 15, 16, C 24, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 34, D 1, 2. Vö. Higbie 2003, 73–74.
- 9 B 2, 4–6, 8, 10–13, 15, 26. Vö. Higbie 2003, 65–66.
- 10 B 3, C 23, 29, 32, D 1. Vö. Higbie 2003, 72.
- 11 Higbie 2003, 78–79.
- 12 Higbie 2003, 130–131.
- 13 Higbie 2003, 79.
- 14 A fent említett Eudémuson kívül Phaennos is írt egy Lindosról szóló művet (B 5).
- 15 Chaniotis 1988b.
- 16 Az államközi bíróságok ítéleteiről a hellénisztikus korból lásd Ager 1996. A területi igények alátámasztására felhasznált – részben történeti – érvekhez lásd Chaniotis 2004.

Bibliográfia

- Ager, S. 1996. *Interstate Arbitrations in the Greek World, 337-90 B. C.* Berkeley.
- Aleshire, S. B. *The Athenian Asklepieion. The People, Their Dedications, and the Inventories.* Amsterdam, 1989, 103–110.
- Badoud, N. 2015. *Le temps de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions.* München.
- Blinkenberg, Chr. S. 1941. *Lindos, Fouilles de l'acropole 1902–1904. II. Inscriptions.* Berlin.
- Bresson, A. 2006. „Relire la Chronique du temple lindien. C. Higbie, *The Lindian Chronicle and the Greek Creation of their Past*, Oxford (2003)”: *Topoi* 14/2, 527–551.
- Champion, C. 1995. „The Soteria at Delphi. Aetolian Propaganda in the Epigraphic Record”: *AJPh* 110/2, 213–220.
- Chaniotis, A. 1987. „Das Ehrendekret für Diophantos (IOSPE I² 352) und die Geschichtsschreibung”: A. Fol – V. Zhivkov – N. Nedjalkov (szerk.): *Acta Centri Historiae Terra Antiqua Balcanica* II, Szófia, 233–235.
- Chaniotis, A. 1988. *Historie und Historiker in den griechischen Inschriften. Epigraphische Beiträge zur griechischen Historiographie.* Stuttgart.
- Chaniotis, A. 1988b. „Als die Diplomaten noch tanzten und sangen. Zu zwei Dekreten kretischer Städte in Mylasa”: *ZPE* 71, 154–156.
- Chaniotis, A. 1991. „Gedenktage der Griechen. Ihre Bedeutung für das Geschichtsbewußtsein griechischer Poleis”: J. Assmann – Th. Sundermeier (szerk.): *Das Fest und das Heilige. Religiöse Kontrapunkte zur Alltagswelt.* Gütersloh, 123–145.
- Chaniotis, A. 1998. „Willkommene Erdbeben”: E. Olshausen – H. Sonnabend (szerk.): *Naturkatastrophen in der antiken Welt. Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 6, 1996.* Stuttgart, 404–416.
- Chaniotis, A. 1999. „Empfängerformular und Urkundenfälschung. Bemerkungen zum Urkundendossier von Magnesia am Mäander”: R. G. Khoury (szerk.): *Urkunden und Urkundenformulare im klassischen Altertum und in den orientalischen Kulturen.* Heidelberg, 51–69.
- Chaniotis, A. 2004. „Justifying Territorial Claims in Classical and Hellenistic Greece. The Beginnings of International Law”: E. M. Harris – L. Rubinstein (szerk.): *The Law and the Courts in Ancient Greece.* London, 185–213.
- Chaniotis, A. 2005. *War in the Hellenistic World. A Social and Cultural History.* Oxford.
- Fröhlich, P. 2004. *Les cités grecques et le contrôle de magistrates, IVe-Ier siècle avant J.-C.* Genève.
- Graf, F. 2004. „Trick or Treat? On Collective Epiphanies in Antiquity”: *Illinois Classical Studies* 29: *Diving Epiphanies in the Ancient World*, 111–130.
- Herman, G. 2011. „Greek Epiphanies and the Sensed Presence”: *Historia* 60/2, 127–157.
- Higbie, C. 2003. *The Lindian Chronicle and the Greek Creation of their Past.* Oxford.
- Jacoby, F. 1923. *Die Fragmente der griechischen Historiker.* Berlin – Amsterdam.
- Merkelbach, R. 1968. „Zum Mirakel des Zeus Panamaros”: *ZPE* 2, 39–40.
- Parker, R. 2004. „New 'Panhellenic' Festivals in Hellenistic Greece”: R. Schlesier – U. Zellmann (szerk.): *Mobility and Travel in the Mediterranean from Antiquity to the Middle Ages.* Münster, 9–22.
- Platt, V. 2011. *Facing the Gods. Epiphany and representation in Graeco-Roman Art, Literature and Religion.* Cambridge.
- Prêtre, C. 2002. *Nouveaux choix d'inscriptions de Délos. Lois, comptes et inventaires.* Athén.
- Rigsby, K. J. 1975. „A Hellenistic Inscription from Bargylia”: *GRBS* 16, 403–409.
- Rigsby, K. J. 1996. *Asyilia. Territorial Inviolability in the Hellenistic World.* Berkeley – Los Angeles – London.
- Roussel, P. 1931. „Le miracle de Zeus Panamaros”: *BCH* 55, 70–116.
- Rubinson, W. 1980. „Saumakos. Ancient History, Modern Politics”: *Historia* 29/1, 50–70.
- Sánchez, P. 2001. *L'Amphictionie des Pyles et de Delphes. Recherches sur son rôle historique, des origines au IIe siècle de notre ère.* Stuttgart.
- Slater, W. J. – Summa, D. 2006. „Crowns at Magnesia”: *GRBS* 46, 275–299.
- Strasburger, H. 1990. „Umblick im Trümmerfeld der griechischen Geschichtsschreibung”: uő (szerk.): *Studien zur Alten Geschichte.* III. Hildesheim – New York, 169–218.
- Thonemann, P. J. 2007. „Magnesia and the Greeks of Asia (I. Magnesia 16. 16)”: *GRBS* 47, 151–160.
- Versnel, H. S. 1987. „What Did Ancient Man See When He Saw a God? Some Reflections on Graeco-Roman Epiphany”: D. van der Plas (szerk.): *Effigies Dei. Essays on the History of Religions.* Numen Suppl. 51. Leiden, 42–55.
- Vinogradov, J. 1997. „Kherszonyeskij gyekret o «nyeszenyii Gyionnyisza» IOSPE I² 343 i vtorzsenyije szarmatov v Szkifju...”: *VDI* 3, 104–124.
- Wiemer, H.-U. 2009. „Neue Feste – neue Geschichtsbilder? Zur Erinnerungsfunktion städtischer Feste im Hellenismus”: H. Beck – H.-U. Wiemer (szerk.): *Feiern und Erinnern. Geschichtsbilder im Spiegel antiker Feste.* Berlin, 83–108.